

Saarth E-Journal of Research

E-mail : sarthejournal@gmail.com
www.sarthejournal.com

ISSN NO : 2395-339X
Peer Reviewed
Vol.8 No.24

Impact Factor
Quarterly
Jan-Feb-March2023

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર : આજના સંદર્ભમાં

પ્રો. સૂર્યકાન્ત ડાહ્યાભાઈ નકુમ

પ્રસ્તાવના :

યાજ્ઞક્ય, કૌટિલ્ય, વિષ્ણુગુપ્ત જેવા અનેક નામોથી પ્રખ્યાત આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તે ઇસવીસનના ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે કે આજથી લગભગ ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે અખંડ ભારતનો પાયો નાખ્યો હતો. તેમણે ૫૦૦૦ જેટલા નાના-મોટા એ સમયના રાજ્યોને ભેગા કરીને અખંડ ભારતની રચના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ મહાન વિચક્ષણ આચાર્ય પોતાના પૂર્વજો તથા પોતાના પૂર્વ થઈ ગયેલા ભીષ્મ જેવા મહાપુરુષોના વિચારો અને પુસ્તકોમાંથી જ્ઞાન મેળવી, પોતાની આગવી રીતે ‘કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર’ નામના મહાન ગ્રંથની રચના કરી છે.

આ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં ૧૮૦ પ્રકરણમાં છ હજાર જેટલા સંસ્કૃત લોકોનું આલેખન કર્યું છે. આ શ્લોકોમાં સમાજજીવન, રાજ્યપ્રકરણ, અર્થકારણ વગેરે વિષયો આવરી લીધા છે. આજના આધુનિક મેનેજમેન્ટના ગુરુઓ તેની જુદા જુદા ઍંગલથી તુલનાકરે છે.

ચણક ઋષિના પુત્ર ચાણક્યના જન્મ અને ઉછેર અંગે જાત જાતની લોકવાયકાઓ પ્રવર્તમાન છે. પરંતુ એક શિક્ષક પોતાના શિષ્ય ચંદ્ર ગુપ્તને કેવી રીતે રાજ સત્તા પર બિરાજ છે તેની યશોગાથા તેમના જીવન સાથે વણાયેલી છે. ચાણક્ય પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં ૫૭૧ જેટલા સૂત્રો આપેલા છે જે ચાણક્યના નીતિ સૂત્રો તરીકે જાણીતા છે.

ગુજરાતના પ્રાચીન ભારતના સામાજિક અને રાજકીય ઇતિહાસમાં કૌટિલ્યના આર્થિક વિચારોનું મહત્ત્વ ખૂબ ઉંચું છે,કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રની હસ્તપ્રત સદીઓ સુધી ખોવાઈ ગઈ હતી તે પ્રો.રામશાસ્ત્રીને ક્યાંકથી મળી અને એમ પ્રથમવાર અંગ્રેજી અનુવાદરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી ૧૯૦૮ માં આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાવેંત તત્ત્વવેત્તાઓ,ઇતિહાસકારો,સમાજશાસ્ત્રીઓ,રાજ્યશાસ્ત્રીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું.કેવી કમનસીબી કે અર્થશાસ્ત્રના વિજ્ઞાની કે આધુનિક અર્થશાસ્ત્ર પિતા એડમ સ્મિથને મૌલિક વિચારો ધરાવતા આ પુસ્તકના અસ્તિત્વની ખબર જ ન હતી !

પ્રાચીન ઐતિહાસિક પ્રણાલિકા કૌટિલ્યને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના ગુરુ અને મુખ્યપ્રધાન ચાણક્ય અને વિષ્ણુગુપ્ત તરીકે પણ ઓળખાવે છે.આ હકીકત સાચી હોય તો “કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર એ પ્રાચીન ભારતના ૨૦૦૦ વર્ષ જૂના રાજકીય,આર્થિક અને સામાજિક વિચારોનું સ્પષ્ટ અને સુરેખ દર્શન કરાવતો,લાંબાકાળ સુધી ખોવાઈ ગયેલો દસ્તાવેજ છે.હા,કૌટિલ્ય એવો આદિચિંતક ન હતો કે જેણે આ ત્રણેય વિષયો ઉપર પ્રથમવાર લખ્યું હોય,એ પોતાની જાતને ભારતની વિવિધતાભરી ચિંતન પ્રણાલિકાને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે ગોઠવીને રજૂ કરનાર સંક્ષેપકાર તરીકે ઓળખાવે છે.પોતાના પુસ્તકમાં એ જુદા જુદા અનેક પ્રખર ભાષ્યકારો,લેખકો અને ચિંતકોના વિચારો ટાંકે છે.અર્થશાસ્ત્રમાં પણ એણે રાજવહીવટ અંગેના નિયમો સમાવી લીધા છે.

એ યુગના ચડતા પાણી હતા ત્યારે અને પછી બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિના પુનરાગમન વેળાએ સામાજિક અને રાજકીય સમસ્યાઓ અંગે અનેક ધર્મશાસ્ત્રો લખાયાં હતાં. પણ એ સઘળા રાજકીય અને સામાજિક કાયદાનો નૈતિક પાયો ધર્મના કાયદામાંથી ઉદભવ્યો હતો. એ યુગના આર્થિક વિચારોનું સુરેખ દર્શન બે ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે ‘કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર’ અને ‘મહાભારતનું શાંતિપર્વ’ આ બે ગ્રંથો ઉપરાંત ‘મનુસ્મૃતિ’માં પણ આર્થિક વિચારો વ્યક્ત થયેલા છે. બીજા બે ગ્રંથો શુક્રાચાર્યનો ‘શુક્રનીતિ’ અને કામદકનો ‘કામદકીય નીતિસાર’માં પણ અર્થ વિચારનો સમાવેશ થયેલો છે. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રનું મૂલ્ય ખૂબ ઉંચું છે. પ્રાચીન ભારતનાં આર્થિક, સામાજિક જીવનનું અને મૌર્યકાળના રાજતંત્રનું સુરેખ દર્શન કૌટિલ્યના ગ્રંથમાંથી મળે છે.

કૌટિલ્યના કૌટુંબિક જીવન વિષે કે એના શિક્ષણ કે વ્યક્તિ ઘડતર વિશે કંઈ જ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. એટલું જ કહેવું પર્યાપ્ત થશે કે એ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો વિશ્વસનીય મુખ્યપ્રધાન હતો અને ‘અર્થશાસ્ત્ર’ મૂળ તો રાજા માટે રાજનીતિ કેવી હોવી જોઈએ એ અંગે માર્ગદર્શન આપતો સંદર્ભગ્રંથ હતો. એ યાદ રાખવું જરૂરી છે, કૌટિલ્યે આ ગ્રંથ એવા યુગમાં અને એવા યુગ માટે લખ્યો હતો જે આપણા આજના યાંત્રિકયુગથી સાવ ભિન્ન હતો. એ યુગમાં રાજા સર્વોપરી હતો, લગભગ પ્રભુના અવતાર જેવો હતો, સામાજિક અને આર્થિક જીવનનું નિયંત્રણ કરવાનો એને અધિકાર હતો. વળી એ સામાજિક રૂઢિચુસ્તતાનો યુગ હતો. લોકજીવન શાંત અને સંતોષી હતું. કૌટિલ્યની મહત્વાકાંક્ષી આ ગ્રંથ દ્વારા રાજાને એના હક્કોનું રક્ષણ કરતો અને જવાબદારીઓ વિશે સભાનતા કેળવતાં શીખવવાની હતી કે જેથી રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ બને.

રાજનીતિ અંગે કૌટિલ્યનું ચિંતન ખૂબ વ્યવસ્થિત છે. રાજકર્તાએ જે જે વિષયો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવું જોઈએ એ બધાની એણે વિશદ છણાવટ કરી છે. રાજાએ ધર્મ કરતા અર્થ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ, એમ કહેવા છતાં એ સ્વીકારે છે કે સામાજિક જીવન ધર્મના નિયમોને આધીન હોવું જોઈએ. મનુની ચાર વર્ણવ્યવસ્થા અને ચાર વર્ણવ્યવસ્થા અને ચાર આશ્રમ વ્યવસ્થાએ સ્વીકારે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર એ ખૂબ ભાર મૂકે છે કારણકે, સમાજના ભૌતિક જીવનની સમૃદ્ધિ, ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર આધારિત છે. માત્ર ગૃહસ્થાશ્રમી આર્થિક રીતે ઉત્પાદક છે, બાકીના બધા ઉપભોક્તા છે.

વર્ણાશ્રમ ધર્મ સ્વીકારવા છતાં સર્વધર્મની ભાવના સામાન્ય માનવી માટે જરૂરી છે એવું કૌટિલ્ય પ્રતિપાદન કરે છે. એવી મૂળભૂત નૈતિકતા જરૂરી માને છે કે જે સમાજ અસ્તિત્વ અને સંવર્ધન માટે જરૂરી હોય. સ્વધર્મનો ઉદ્દેશ સામાજિક સંવાદિતા અને વ્યક્તિગત સુખ જન્માવવાનો છે, જે પરસ્પર સંકળાયેલા છે. ત્રીય વેદ (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ)ના આદેશોને વળગી રહેવામાં આવે તો સમાજ હંમેશા સુખી, સુસવાદી, પ્રગતિશીલ અને ચિત્તલ અર્થકારણ અને દંડ અથવા ન્યાય એ બંને એવા સ્તંભ છે કે જેના ઉપર રાજાની સત્તા નભે છે. ખેતી અને વેપાર એ ત્રણ એટલે અર્થ, એ ત્રણેય આર્થિક વ્યવસાય દેશને ખૂબ ઉપયોગી છે. એને કારણે ધાન્ય, પશુપાલન, પશુ, સોનું, હુન્નર, વનપેદાશ અને મજૂરી મળે છે. રાજાની તિજોરી છલકાતી રાખે છે, લશ્કર નિભાવવાની ગુંજાયશ ટકાવી રાખે છે અને દુશ્મનને ડરતો રાખે છે. દંડનીતિ વડે રાજા રાજ્યની મિલકત સુરક્ષિત અને સલામત રાખે છે અને નફાની યોગ્ય વહેંચણી કરે છે. રાજ્યસંચાલનના વિજ્ઞાન ઉપર દુનિયાની પ્રગતિ અવલંબે છે. ટુંકમાં સમાજજીવનની મૂળભૂત આવશ્યકતા કૌટિલ્યને મન બે હતી : આર્થિક અને કાયદા વિષયક.

જે ભારતીય અર્થકારણવિશે કૌટિલ્યે લખ્યું હતું એ મુખ્યત્વે ગ્રામીણ અને ખેતીપ્રધાન હતું. રાજ્યનું શાસન કેન્દ્રિત હતું અને છતાં એમાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓને ચોક્કસ સ્થાન હતું. કેન્દ્ર સરકાર નોકરશાહીનું ચોક્કસ માળખું ઉભું કરીને એના વડે કારભાર કરતી અને સ્થાનિક સરકારને સીધો સંબંધ ખેડૂતવર્ગ સાથે રહેતો હતો. રાજા પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતો અને પોતાની અંગત જમીન ગણોતિયા પાસે ખેડાવતો. રાજા કોઈને ઈનામી જમીન આપે તો એનો અર્થ માત્ર એટલો કે ઈનામદારે મહેસૂલ ન ભરવું પડે, પણ જમીનની માલિકી તો રાજાની જ રહે. રાજા આમ તો સરમુખત્યાર હતો. પરંતુ એ પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ એવી રીતે કરતો જેથી એની પ્રજા સુખી, સમૃદ્ધ અને આબાદ રહે.

કૌટિલ્યે રાજ્યને લગતી આર્થિક બાબતોને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી. પ્રથમ વિભાગ હતો, રાજ્યની સત્તા અને સમૃદ્ધિ એની શક્તિનું પ્રતિક છે, એનો પાયો છે. જે જ્ઞાન અને લડાયક શક્તિ વડે પ્રગટ થાય છે. રાજકીય સત્તાની વૃદ્ધિ કરવામાં પણ સહાયભૂત નીવડે છે. આર્થિક સાધનો એટલે માત્ર ખેતી, ખનિજ કે વેપાર નહિ, માનવશક્તિ પણ ખરી. પ્રયંડ અને કાબેલ માનવશક્તિ વિના ઉત્પાદક સાધનોનો ગુરૂત્તમ ઉપયોગ શક્ય બનતો નથી. કૌટિલ્યે વસતીની સંખ્યા કે ગુણવત્તા અંગે કોઈ ચોક્કસ સિદ્ધાંત તારવ્યો ન હતો, પણ જમીનની ગુણવત્તા, એની વત્તીઓછી ફળદ્રુપતા, દુકાળ, પૂર વગેરેની ખેત-ઉત્પાદકતા ઉપરની અસરની ચર્ચા જરૂર કરી હતી.

આ વિભાગમાં કૌટિલ્યે રાજ્યની તિજોરી અને કરવેરાના નિયમો ચર્ચા હતા, રાજ્યને માટે મિલકતનું મહત્વ ઉંચું છે એવું કહીને એણે મહેસૂલી આવકના સાધનો ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. કરવેરા અંગે એણે ચોક્કસ સિદ્ધાંતો તારવ્યા હતા. એક તો એ કે રાજ્યે કરવેરાની મર્યાદા આંકવી જોઈએ. ટૂંકાગાળાની અને લાંબાગાળાની કરનીતિ વિશે ભેદરેખા સ્પષ્ટ સમજવી જોઈએ. ટૂંકાગાળામાં

ઓચિંતી આફત, લડાઈ કે દુકાળ આવી પડે તો વેરાના દર ઉંચા લઈ જઈ શકાય. પણ લાંબા ગાળે તો એ દર વાજબી હોવા જોઈએ, નહિ તો સરવાળે અર્થકાર્યને જ નુકશાન થાય અને રાષ્ટ્રની સંપત્તિમાં થતી વૃદ્ધિ અટકી જાય. કરનો ખૂબ ઉંચો દર આત્મઘાતક નીવડે અને સરહદી પ્રદેશમાં તો નાગરિકો પાડોશી દેશોમાં હિજરત કરી જાય. રાજ્યની અંદાજપત્રીય નીતિ સ્થિર મહેસૂલી આવક પૂરી પાડી શકે ને અર્થકારણની સમૃદ્ધિ ટકાવી શકે એવી હોવી જોઈએ.

કૌટિલ્યનો બીજો સિદ્ધાંત છે કે કરવેરાની ઉઘરાણી ભારરૂપ ન નીવડવી જોઈએ, રાજ્યના ખર્ચને પહોંચી વળવા જેટલી મહેસૂલી આવક અનિવાર્ય છે. પણ કરવેરાની વસૂલાતની પ્રક્રિયા બહુ ખર્ચાળ ન હોવી જોઈએ. વેરો ઉઘરાવવો સહેલો અને પ્રજાની એ ચૂકવવાની ગુંજાશને લક્ષમાં લેનારો હોવો જોઈએ. રાજ્યનો ખર્ચ પણ વિવેકભર્યો અને સમાજકલ્યાણલક્ષી હોવો જોઈએ. વેરાનીતિ ઉત્પાદક અને નફાકારક પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપે એવી હોવી જોઈએ. કરવેરામાં વૃદ્ધિ પણ ધીમે ધીમે કરવી જોઈએ એકસામટો નહિ. મહેસૂલી આવક વધારવી હોય તો આવકનો પાયો વધારવો જોઈએ કે જેથી કે જેથી કરપાત્ર લોકોની સંખ્યા વર્ધ; માત્ર આવકવેરો વધારી દેવાથી ટૂંકાગાળામાં આવક કદાચ વધે, પણ અર્થકારણ પ્રગતિ કરતું અટકી જાય. કૌટિલ્યે કરવેરાની વસૂલી માટે સાત સાધનો અને ૬૭ કરપાત્ર તરીકે ઓળખાતી હતી. બ્રાહ્મણોને કરમુક્ત રાખવાનું સૂચવ્યું હતું. બજેટનાં આવક અને જાવક એ બંને પાસા ઉપર એણે સરખું ધ્યાન આપ્યું હતું. રાજ્યને મહેસૂલી આવકનો ઉપયોગ સામાજિક જવાબદારીઓનું પાલન કરવામાં અને નફાજનક આર્થિક પ્રવૃત્તિને વિકસાવવામાં કરવો જોઈએ એવું એનું પ્રતિપાદન હતું. અંદાજપત્ર ઘણું ખર્ચું પુરાંતવાળું હોવું જોઈએ અને એ માટે જાહેરખર્ચામાં ખૂબ કરકસર સરવી જોઈએ, સાથે સાથે મહેસૂલી આવક વધારવાના ઉપાયો વિચારવા જોઈએ. રાજ્યના નાણાં વેડફાય નહિ કે કોઈ તફરૂંચી કરે નહિ એ માટે વ્યવસ્થાતંત્ર વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ અને ચોક્કસ હિસાબી પદ્ધતિ રાજ્યે સ્વીકારવી જોઈએ. રાજ્યની આવકનો દુર્વ્યય કે ગોલમાલ કરવાની ચાલીસ જેટલી સંભવિત રીત પણ એણે દર્શાવી હતી.

કૌટિલ્યે ચીજવસ્તુઓના ભાવ અને તેના નિયંત્રણ અંગે પણ ઉંડો વિચાર કર્યો હતો. ભાવની અસર અર્થકારણનાં ઉત્પાદક બળોના વર્તન ઉપર કેવી પડે છે, એની ઉંડી સૂઝ કૌટિલ્યના ચિંતનમાં પ્રગટે છે. માત્ર આ આર્થિક વર્તન અને ઉત્તેજનોને એ કોઈ નિયમ કે સિદ્ધાંતમાં ગોઠવી શક્યો નહિ. કૌટિલ્યના ચીજવસ્તુઓના ભાવના પૃથક્કરણમાં માગ અને પુરવઠાના સિદ્ધાંતનું આદ્ય દર્શન થાય છે. માલના પુરવઠા અને હેરફેરની સ્થિતિ સુધારવામાં વાહનવ્યવહાર અને રસ્તાનું મહત્ત્વ એને સમજાયું હતું. સામાન્ય રીતે નફામાં વધારો પુરવઠાની સ્થિતિ સુધરે અને ઘટાડો પુરવઠો ઓછો કરવાની વૃત્તિ જન્માવે. માગ અને પુરવઠા.....પણ ભાવના વધારા ઘટાડા ઉપર સીધી અસર કરે છે. માલના પુરવઠા ઉપર વેપારીના આકુળના આધારે ચીજવસ્તુમાં ઈજારાશાહી(મોનોપોલી)નું તત્ત્વ કેટલું છે એ ઉપર સો છે એ હકીકત કૌટિલ્યે નોંધી હતી, પરંતુ એનું પૃથક્કરણ ૨૧ વિશેષતઃ ચીજવસ્તુઓ પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું હતું, જમીન અને અન્ય નક્કર અસ્ક્યામતોની કિંમત ઉપર માગ-પુરવઠાના નિયમની અસર કેવી થાય એ અંગે એણે ઝાઝું વિચાર્યું ન હતું, એટલે અંશે એ સિદ્ધાંત તારવનાર કરતાં વ્યવહારલક્ષી કે વાસ્તવદર્શી વધુ હતો.

વેતનના દર અંગે એણે ચિંતન કર્યું હતું. દરેક વ્યવસાય કે ઉદ્યોગમાં વેતનના દર તે ક્ષેત્રે કામદારની ઉત્પાદકતા ઉપરથી નક્કી થવા જોઈએ, કામદારો પોતાના કામમાં કેટલી ચીવટ કે બેદરકારી દાખવે છે એ પણ જોવું જોઈએ. સાથે સાથે વેતનની ચૂકવણી ન કરનારને દંડ કરવો જોઈએ અને જ્યાં કામદારો સંયુક્ત રીતે કોઈ કામ કરતા હોય ત્યાં કુલ વેતનભંડોળને કામદારોની સંખ્યા વડે ભાગી સરેરાશ વેતન ચૂકવવું જોઈએ. રાજ્યની સેવા કરનારા સરકારી કર્મચારીઓને ચૂકવવાના વેતન અંગે કૌટિલ્યે ચાર સિદ્ધાંતો તારવ્યા હતા.

1. ઉચ્ચ અમલદારોને ચૂકવવામાં આવતા પગાર એમની રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી ટકાવી રાખે એવા ઉંચા હોવા જોઈએ.
2. દરેક સરકારી કર્મચારીનો પગાર એના મોભાને અનુરૂપ હોવો જોઈએ.
3. પોતાની સર્વશક્તિ અને કાર્યદક્ષતા પોતાને સોંપાયેલી કામગીરી બજાવવામાં ખર્ચવાનો ઉમળકો એવું મહેનતાણું સરકારી કર્મચારીઓને આપવું જોઈએ.
4. કર્મચારીઓ તથા અમલદારોને અપાતા પગાર પાછળ થતું રાજ્યનું ખર્ચ સામાન્યતઃ કુલ મહેસૂલી આવકના ૨૫ ટકા કરતાં વધારે ન હોવું જોઈએ. ખાનગીક્ષેત્રે અને રાજ્યક્ષેત્રે વેતન અને પગાર કઈ રીતે નક્કી થવા જોઈએ એ અંગે કૌટિલ્યનું વિચારપ્રદાન અત્યંત આધુનિક લાગે એવું છે. કૌટિલ્યે ‘ન્યાયી કિંમતનો હિમાયતી હતો. ન્યાયી કિંમત એટલે એવી કિંમત કે જે ઉત્પાદન ખર્ચમાં યોગ્ય નફો ઉમેરીને નક્કી કરવામાં આવી હોય. કોઈ વિશિષ્ટ સંજોગોમાં બજારભાવ આ ‘ન્યાયી ભાવ’ કરતાં ઉંચા જાય તો વધારાનું વળતર રાજ્યની તિજોરીમાં જવું જોઈએ, કોઈવાર એમ બને કે ખરીદનારાઓની વર્ગ અમુક ચીજ ખરીદવા ખૂબ આતૂર હોય ને એ માટે એ વધુને વધુ ભાવ બોલવાની હોડ બકે તો પુરવઠો મર્યાદિત હોવાને કારણે વેચનારને ખૂબ ફાયદો

થાય. આ ફાયદો એની પોતાની કોઈ વિશિષ્ટ સેવા કે ગુણવત્તાને કારણે ઉદ્ભવતો નથી. આથી આ સોદામાં ઉદભવેલો વધારાનો નફો રાજ્યની તિજોરીમાં જવો જોઈએ એવો કૌટિલ્યનો સ્પષ્ટ મત છે.

નફા અને વ્યાજ અંગે પણ કૌટિલ્યે ચિંતન કર્યું હતું ને બંને વચ્ચેની સ્પષ્ટ ભેદરેખા દોરી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેણે છ જુદા જુદા પ્રકારની વ્યાજ ગણવાની રીત દર્શાવી હતી. જ્યારે પાણિનીએ પાંચ જ રીત ગણાવી હતી. જેમાં રોજના વ્યાજનો ઉલ્લેખ ન હતો. આમ તો પાણિની ઈ.સ.પૂર્વે ૦૦ વર્ષ ઇતિહાસમાં પ્રખર વ્યાકરણશાસ્ત્રી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે, તે તક્ષશિલા સાથે સંકળાયેલા તેજસ્વી વિદ્વાનોમાંનો એક હતો એ સુધારો સૂચવ્યો હશે એમ લાગે છે. કૌટિલ્યે પણ જરૂર પડે વિના વ્યાજે અનાજની લોન આપવાની જરૂર સ્વિકારી હતીને દરેક પ્રકારની લોન ઉપર જુદા જુદા વ્યાજના દરની હિમાયત કરી હતી. કારણકે લોનના પ્રકાર જુદા જુદા હતા અને એમાં જોખમ, ચૂકવણીની અનિશ્ચિતતા વગેરેનું પ્રમાણ પણ અલગ અલગ હતું.

કૌટિલ્યે અનેક પ્રણાલિગત, સંસ્થાકીય અને કાયદાવિષયક બાબતો પણ એના ગ્રંથમાં વર્ણવી હતી, દેણદાર મૃત્યુ પામે તો કેવા સંજોગોમાં કઈ રીતે લેણદારો એમણે ધીરેલા નાણાં વસૂલ કરી શકે એ અંગેના નિયમો પણ સૂચવ્યા હતા. આધ્યાત્મિક ગણાતી ભારતીય સંસ્કૃતિની પેદાશ સમી કૌટિલ્ય પ્રખર ભૌતિકવાદી હતો. એની સમગ્ર સામાજિક ફિલસૂફી ‘અર્થ’ સંપત્તિ ઉપર કેન્દ્રિત થઈ હતી. એના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેની જાળવણી માટે જ રાજ્યનું અસ્તિત્વ છે અને એમાં કોઈ લાગણી કે આધ્યાત્મિક ફિલસૂફી આડે આવવી જોઈએ નહિ. ધાર્મિક ઝનૂન અને વિશ્વ સુરક્ષાના સૂત્રોમાં ચર્ચાતી સરમુખ્યારશાહીની સુરક્ષામાં કૌટિલ્યને શ્રદ્ધા ન હતી. રાજાએ રાજવહીવટની કળા શીખવી જોઈએ અને એની ખૂબીઓમાં ઉંડા ઉતરવું જોઈએ, તો જ રાજ્ય સમૃદ્ધ અને સુખી નીવડી શકે. કૌટિલ્યે થોડા સર્વસામાન્ય નિયમો ઘડવા પ્રયત્ન કર્યો કે જેના વડે રાજ્ય સમૃદ્ધ અને સુખી નીવડી શકે. કૌટિલ્યે થોડા સર્વસામાન્ય નિયમો ઘડવા પ્રયત્ન કર્યો કે જેના વડે રાજ્ય અખંડ અને અવિભાજ્ય રહી શકે, આ તો જ શક્ય બને જે રાજ્ય આ નિયમોનો અભ્યાસ કરે અને એનું ચૂસ્ત પાલન કરે.

કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર રાજકર્તાઓ માટે હતું. રાજ્ય અને અર્થતંત્ર કેમ સારી રીતે ચલાવવું એ શીખવવા માટે હતું. સામાન્ય માનવીને તો એણે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે તારો ધર્મ શું છે તે બરાબર સમજ અને એનું પાલન કરે. માત્ર રાજાએ સામ-દામ-ભેદ-દંડની નીતિ અપનાવીને રાજ્યને યોગ્ય દિશા ચીંધવી જોઈએ અને એ માટે તેજસ્વી પુરુષોને પસંદ કરી જવાબદારીના સ્થાનોએ બેસાડવા જોઈએ. સત્તાની ચાવી અર્થમાં છે અને એનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે કરવાની કળા શીખવી રાજાનો ધર્મ છે. ગ્રંથને અંતે કૌટિલ્ય કહે છે કે માનવજાતનો નિર્વાહ ‘અર્થ’ ઉપર અવલંબે છે. માનવીની અર્થોપાર્જન પ્રવૃત્તિને પૃથ્વી પોષે છે. આ પૃથ્વીમાંથી ઉપજ ઉભી કરવી, વધારવી અને ટકાવવી એ અર્થશાસ્ત્રીનું ધ્યેય છે.

કૌટિલ્ય મૌર્યયુગમાં ઈ.સ.પૂર્વે ૩૨૧ થી ૧૮૦ જન્મ્યો હતો. ભારતનો એ સુવર્ણકાળ હતો. કૌટિલ્ય જેવા મહાન વહીવટકર્તાઓને કારણે મૌર્યકાળમાં ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ વધી. એ યુગમાં ભારતના લોકો માત્ર આધ્યાત્મિક વલણવાળા, પ્રકૃતિએ ધાર્મિક હોવા છતાં જિંદગી પૂરેપૂરી માણનારા હતા. ભૌતિક સુખાકારીમાં એમને ઉંડો રસ હતો. મિલ્કતનું મહત્ત્વ ખૂબ ઊંચું છે એ સમાજ સ્વિકારતો હતો. કારણકે દાનવૃત્તિનો આધાર પણ સમૃદ્ધિની માત્રા ઉપર રહે છે એ સૌને સુવિદિત હતું. કૌટિલ્યે પણ અર્થ અને એ વડે પ્રાપ્ત થતી સંપત્તિ-સુવિધાઓનું રાષ્ટ્રને અને લોકોને ભાન કરાવ્યું હતું. કૌટિલ્ય યુગ પછી ભારતને પ્રભાવ અર્થચિંતક કોઈ ન સાંપડ્યો.

મૌર્યકાળ પછીના કુષાણયુગ (ઈ.સ.પૂર્વે ૨૦૦ થી ઈ.સ.૩૦૦) દરમિયાન પણ ભારતનો આર્થિક વિકાસ નોંધપાત્ર રહ્યો. દેશની વેપારી સંબંધોની ક્ષિતિજો વિસ્તરી. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને શુક્રાચાર્ય જેવા તેજસ્વી ઋષિ અને ચિંતકોના વિચારો આ યુગમાં પ્રભાવક નીવડ્યા. એમણે એ પણ સ્વીકાર્યું કે આ વિશ્વમાં સંપત્તિ એ બધીજ પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ સાધન છે એટલે માનવીએ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ, જેવાકે યોગ્ય શિક્ષા-તાલીમ, સારી સેવા, બહાદુરી, ખેતપૂર્વકની ખેતી, યોગ્ય વ્યાજ આપવામાં આવતી મૂડી, હાટડી અને વેપાર, કલાકાર/કલાકૃતિ અને ભિક્ષાવૃત્તિ માનવી સંપત્તિનો ગુલામ છે, માટે સંપત્તિ રાખવા માટે એણે આકરો પુરૂષાર્થ કરવા દઈએ. સંપત્તિ દ્વારા માનવી સદગુણો કેળવીને મોક્ષ પામે છે. એવું ગુપ્તકાળના ચિંતક કાચાર્ય કહ્યું હતું. ગુપ્ત સામ્રાજ્યમાં ભંગાણ પડ્યું ને મધ્ય એશિયામાંથી રેડ જાતિઓના હુમલા સામે એ ટકી ન શક્યું. ભારતનો સુવર્ણકાળ સંઘાકાળે હતો એ વખતે જે સમયે સત્તામાં હતું અને કોષકાળ (ઈ.સ. ૬૦ થી ૧૪૭) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, આ કાળ દરમિયાન નગરો લૂંટાયા અથવા નાશ પામ્યા. માત્ર ભારતીય ગામડાં અને એમની સંસ્કૃતિ ટકી ખેડૂત અને કુશળ કારીગરો ટકી શક્યા અને પોતાની આજીવિકા રળી શક્યા અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક રીતરિવાજોને વળગી રહી શક્યો. અલબત્ત, ભારત વિદેશીઓના નિકટ સંપર્કમાં આવ્યું. એના વેપારની ક્ષિતિજ વિસ્તરી એના કારીગરોનો વ્યવસાય વિકસ્યો, વેપારીઓની પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર ફેલાયું, જીવનની જરૂરિયાતોના ઉત્પાદનમાં ભારત સ્વાવલંબી રહી શક્યું.

રાજકીય અને લશ્કરી નબળાઈને કારણે એની સમૃદ્ધિ ધીમે ધીમે વિદેશ ઘસડાઈ ગઈ. એની મહામૂલી ખનિજ ધાતુઓની નિકાસ વધી ગઈ. ભારતમાં સોનું પુષ્કળ ઠલવાવા માંડ્યું, વ્યક્તિગત સમૃદ્ધિ ક્યાંક ક્યાંક વળી, પણ રાષ્ટ્ર આર્થિક રીતે નિયોવાતું ગયું. અર્થકારણ સ્થગિત થતું ગયું અને દેશ નાના નાના રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયા, નિર્બળ બની ગયો. આર્થિક વિચારની ગતિ આ ગાળામાં સ્થગિત બની ગઈ. કૌટિલ્યયુગ પછી ભારતને પ્રભાવક કોઈ અર્થચિંતક ન સાંપડ્યો. અંધકારયુગ દરમિયાન ભારતનો આર્થિક આત્મા જાણે કે ખોવાઈ ગયો.

સંદર્ભગ્રંથ

- 1) Aiyangar Ramaswamy, Arthashastra 'B.H.U. Varanasi, 1965
- 2) Bhatia H.L. History of Economic Thought Vikas, Delhi, 1978.
- 3) Desai S.S.M., 'Development of Indian Economic Thought', hiralsvi, Mumbai, 1987.
- 4) Binoychandra Sen, Economics in Kautilya', Calcutta, 1967
- 5) દેસાઈ પ્રસન્નકુમાર મણિલાલ, યાજ્ઞક્યના નીતિસૂત્રો, અમદાવાદ, ૧૯૩૦
- 6) ભટ્ટ ધનજી રત્નેશ્વર, વૃદ્ધ યાજ્ઞક્યનીતિ દર્પણ, અમદાવાદ, ૧૮૮૮
- 7) , ,
- 8) , ,

પ્રો. સૂર્યકાન્ત ડાહ્યાભાઈ પટેલ
શ્રી સ્વામિનારાયણ આર્ટ્સ કોલેજ,
ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ -380022..